

ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРНОГО АСПЕКТУ АНАЛІЗУ ОФІЦІЙНИХ ТА НЕОФІЦІЙНИХ ІМЕНУВАНЬ (НА МАТЕРІАЛІ АНТРОПОНІМІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ)

У статті подано структурні антропонімічні формули іменування осіб на території сучасної Тернопільщини, розкрито їх складові елементи. Подано також короткий історичний коментар становлення антропонімічних багатокомпонентних назв.

Ключові слова: антропонім, особове ім'я, неофіційна система іменування, багатокомпонентна назва.

Oksana Werbowetska. THE QUESTION STRUCTURAL ASPECTS OF ANALYSIS OF OFFICIAL AND UNOFFICIAL NAMING (BASED ON ANTHROPONYMY TERNOPIIL REGION)

The article deals with the structural anthroponymical formulae of the persons' namings on the territory of Ternopil, their constituent elements are also revealed. A short historical commentary on the formation of anthroponymical multicomponent name is presented.

Keywords: anthroponym, personal name, the informal system of naming, multicomponent name.

Оксана Вербовета. К ВОПРОСУ СТРУКТУРНОГО АСПЕКТА АНАЛИЗА ОФИЦИАЛЬНЫХ И НЕОФИЦИАЛЬНЫХ НАЗВАНИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ АНТРОПОНИМИИ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ)

В статье представлены структурные антропонимные формулы именованя лиц на территории современной Тернопольщины, раскрыты их составные элементы. Представлен также краткий исторический комментарий становления антропонимных многокомпонентных названий.

Ключевые слова: антропоним, личное имя, неофициальная система именованя, многокомпонентное название.

Словесне визначення людини повинне максимально точно відповідати ідентифікаційним потребам конкретної мовленнєвої ситуації, бути актуальним для кожного окремо взятого комунікативного акту. Вибір іменування зумовлений мовленнєвою ситуацією, особливостями співрозмовників (приналежність до одного з денотатом роду, обізнаність з ним, а не лише з його родичами, вік співрозмовника, належність до одного антропонімічного колективу) та багатьма іншими екстралінгвальними чинниками. У сучасному світі особова назва, яка складається з одного компонента, здатна виконувати функцію ідентифікації в дуже вузькому колективі з невеликою кількістю його членів (сім'я, клас, друзі, сусіди чи ін.).

Основній функції – ідентифікації особи – підпорядкована структурна різноманітність і добір складників іменування. Незважаючи на те, що в ономастиці не стільки важливим є кількість компонентів іменування, скільки онімне наповнення, структурні моделі відіграють значну роль в акті ідентифікації особи. Компонентів у структурі найменування потрібно рівно стільки, щоб співрозмовник міг зрозуміти, про яку особу йде мова. Часто їх кількість у найменуванні зростає пропорційно довіку носія, бо денотат іменується через родинну (чи іншу) співвіднесеність з особами, про які номінатор має інформацію. У антропоніміконі сучасного села, де основною є інформація про родинну принадлежність особи, якраз вона найбільше використовується з метою іменування носія. У такій назві надається інформація про рід (батьків, дідів, чоловіків, дружин і т. ін.). П. Чучка зазначає, що «таке ланцюгоподібне найменування називає багатоклітинну родовідну від діда-прадіда аж до сучасника» [9, с. 510].

Мета нашої статті – подати короткий структурний аналіз іменувань осіб на Тернопільщині, розкрити погляди дослідників на становлення офіційної та неофіційної систем називництва.

В історичному плані структурні компоненти та їх роль в іменуванні особи найглибше досліджені у працях українських учених Л. Гумецької, Р. Керсти, М. Худаша М. Сенів,

С. Медвідь-Пахомової та ін. Опису сучасних неофіційних багатоконпонентних іменувань присвячені розвідки П. Чучки, Р. Осташа та ін. Дослідження структури неофіційних іменувань широко репрезентоване працями російських лінгвістів, зокрема В. Чичагова, С. Зініна, В. Ніконова, П. Поротнікова; білоруських – М. Бірили, А. Устинович; польської – Й. Бубака, З. Калети, С. Роспанда та ін. Проте, зважаючи на регіональні особливості антропонімної системи, немає визначеної єдиної структури цих іменувань, чіткої їх класифікації, термінів на позначення таких назв (багатослівне, багатолексемне, багаточленне, багатоконпонентне, багатоелементне іменування, словосполучення, модель, формула, структура і т. ін.).

П. Чучка для позначення структурних утворень антропонімних назв пропонує термін дво- і тричленні найменування і називає їх антропонімичними словосполученнями [9, с. 510]. М. Худаш теж схиляється до цього терміна, проте назви кваліфікує як багаточленні іменування [7, с. 102]. С. Медвідь-Пахомова вносить у антропоніміку термінологічне розмежування таких утворень: коли йде мова про їх кількісний склад, пропонує вживати термін «багатолексемне іменування», при описі схем і зразків назв – «антропонімна формула», при синтаксичному аналізі – «антропонімне словосполучення» і «складене іменування» [3, с. 50-53]. Ми ж, аналізуючи кількісний склад неофіційних назв, використовуємо термін «багатоконпонентне іменування» чи «багатоконпонентна назва», опираючись на те, що компонент може складатись з декількох лексем (пор. *Василь з Миханьового хутора*, *Маринка з Востатної рудки* – кількість лексем і компонентів іменування є різною).

Ускладнення іменування особи і переростання її у антропонімійну формулу – процес багатьох століть і навіть тисячоліть. Становлення сучасної системи іменування пройшло довгий шлях від одно- до багатоконпонентної. С. Медвідь-Пахомова на основі аналізу історичних документів стверджує, що слов'яни ще від індоєвропейської системи успадкували однолексемну антропосистему [3]. В умовах первісного ладу, коли не було складних суспільних відносин, достатнім було одночленне іменування. Оскільки іменна система – плід суспільства, то вагомі зміни у ньому призвели, безперечно, до суттєвих змін у системі найменувань. М. Худаш вважає, що перехід від однолексемної системи іменування відбувався внаслідок появи суспільного розшарування та у зв'язку із виникненням державності [7, с. 113]. С. Медвідь-Пахомова причиною вбачає «по-перше, відхід від язичництва і неактуальність табу на ім'я, що дало можливість поєднання взаємозамінних у минулому онімів; по-друге, бідність іменного репертуару, що пояснювалася звичаєм сімейно-суміжних імен на тлі масштабних демографічних змін; по-третє, християнізація суспільства, яка призвела до різкого скорочення функціонуючих імен, і, нарешті, ускладнення суспільних відносин [2, с. 27].

Отже, соціальне розшарування, руйнація язичництва, бідність іменного репертуару, християнізація суспільства, ускладнення суспільних відносин – причини, які в комплексі стали поштовхом для трансформації однолексемної антропосистеми в систему антропонімних формул. Як наслідок, з XIV ст. у східних слов'ян в антропоніміконі відбувається поширення дволексемної антропонімоформули «особове ім'я + патронім» [4, с. 41]. Поглиблення соціального розшарування і розвиток державності призвели до того, що акцент із сімейно пов'язаних імен, а також патронімічних назв переміщувався на такі компоненти в складі антропонімоформул, котрі визначали денотата не через іншу особу чи суспільно-сімейну групу, якою був рід, а через індивідуальні розрізнявачі (прізвисько особи, назва за ремеслом, заняттям чи територіальним або етнічним походженням) [4, с. 42]. Це явище спричинило виникнення інших антропонімних формул, складовим компонентом яких стало ім'я, прізвисько, апелятивно-антропонімна назва.

Перехід до багатоконпонентної системи іменування у східних слов'ян відбувся на зламі XIII-XIV ст. [3, с.194; с. 203]. В інших слов'ян він відбувався протягом XIII-XV ст., зокрема, у поляків та словаків – до кінця XIII ст., у чехів – у XIV ст., у хорватів – після XII ст., у решти південних слов'ян – у кінці XV ст. [4, с. 9-10].

Офіційні антропонімійні назви не виникали спонтанно, а формувались впродовж багатьох століть на основі неофіційної системи. Функціональні антропонімійні класи пройшовши

довготривалий відбір, становили систему іменування особи. Офіційна назва притаманна і необхідна офіційно-діловому стилю мови, а також науковому, публіцистичному та їх підтипам.

У сучасних антропонімічних системах трикомпонентні формули як офіційні функціонують лише у східнослов'янських та болгарських мовах. В офіційній сфері іменування практикується використання трикомпонентної антропонімічної формули (ім'я + ім'я по батькові + прізвище), уживання якої підтримується традиційним двокомпонентним звертанням (ім'я + по батькові), та двокомпонентної (ім'я + прізвище), що підкріплюється апелятивно-антропонімічною сполукою (*пан Шевченко* або *пан Тарас*) [2, с. 17]. Перехід до трикомпонентної системи іменування зумовлений потребами у точнішій ідентифікації і неможливістю одного мовного знака (імені) задовольнити ці вимоги.

Найважливішим компонентом в офіційній системі іменування, безперечно, є прізвище денотата, на другому місці – особове ім'я та ім'я по батькові. С. Медвідь-Пахомова вважає, що з лінгвістичного аспекту дослідження в антропонімічному словосполученні «особове ім'я + прізвище», «стрижневим елементом словосполучення... треба вважати особове ім'я» [1, с. 100]. Дослідниця мотивує це тим, що прізвище граматично залежить від імені, узгоджується з ним. З позиції ж мовлення, вживання офіційних іменувань притаманне діловому мовленню, тому вагомішим виступає прізвище. Цим пояснюється ініціальне скорочення імені (та імені по батькові) як додаткових компонентів до прізвища.

Традиційним в офіційній сфері іменування українців вважається стале розміщення компонентів: прізвище + ім'я + ім'я по батькові. Проте, в залежності від екстралінгвістичних умов можуть використовуватись компоненти в іншому порядку: ім'я, ім'я по батькові та прізвище. Порядок вживання компонентів офіційного іменування зумовлений суспільними потребами швидкої ідентифікації особи (за прізвищами, які розташовують у алфавітному порядку і які в найменшій мірі підлягають онімії в колективі). П. Чучка вважає, що «розміщення компонентів у межах антропонімічних словосполучень залежить найбільшою мірою від жанрових і стилевих чинників мовлення, має певні традиції, але не є остаточно усталеним» [8, с. 149]. Компоненти (прізвище та ім'я) можуть вживатися виокремлено: ім'я + прізвище чи прізвище + ім'я. Інверсія компонентів (ім'я + прізвище) властива для офіційного стилю як української мови, так і інших слов'янських мов. Словаки, чехи, болгары та інші слов'яни, практично не вживають антропонімічних сполучень з препозицією прізвища [1, с. 102]. Ця формула у південних та західних слов'ян нагадує східнослов'янську «особове ім'я + ім'я по батькові», якій не притаманна інверсія складових частин.

Показником офіційності в діловій сфері спілкування може слугувати вживання лише одного компонента: прізвища чи імені, але в повній формі (пор. *Петро*, коли денотат у колективі відомий під варіантом імені *Петя*, *Петрик* та ін.). Використання усіх трьох компонентів допомагає уникнути чи запобігти сплутуванню, бо в одному колективі рідко знайдуться особи з однаковими іменами, прізвищами та іменами по батькові, хоча і це не виключено. В офіційній сфері додатково використовують номер та серію документів, дату їх видання, а також ідентифікаційні коди для точнішої ідентифікації особи.

Сучасна офіційна система східних слов'ян виражає родинну приналежність особи не лише прізвищем, а й використанням імені батька, що зумовлено міцними сімейними вузами і спадковим фактором. Ім'я по батькові пройшло свій шлях становлення в офіційній системі називництва. С. Медвідь-Пахомова вважає, що «антропонімічні формули, котрі в певний період сприймалися як елітарні, ставали з часом модними, престижними і в більш низьких суспільних колах. Це стосується антропонімічної формули особове ім'я + патронім на *-ич*. Зважаючи на соціальну значущість антропонімічної формули особове ім'я + патронім на *-ич*, вона з часом втратила свою соціальну обмеженість і стала необхідним компонентом у складі сучасної офіційної формули іменування» [8, с. 4-5].

Особливістю сучасних офіційних назв є неможливість використання імені по батькові без особового імені денотата, або ж відірвано від нього. У такому випадку ім'я по батькові використовується у формі неофіційної назви (пор. *Петрівна*, *Семенівна* та ін.).

У сучасній східнослов'янській антропонімії, і в українській в тому числі, спостерігається мода до відходу від трикомпонентної офіційної системи називництва до двокомпонентної з використанням імені та прізвища без імені по батькові. Вважаємо це проявом орієнтації на західноєвропейські офіційні антропонімні формули. Традиційні формули називництва, складені віками, відбивають менталітет, культурні традиції нації. Їх руйнація через запозичення чужих способів іменувань не є проявом прогресу.

Проявом двокомпонентної системи у сучасній офіційній сфері іменування є вживання формул з компонентами «пан» чи «пані»: «пан» чи «пані» +ім'я або «пан» чи «пані» + прізвище. П. Чучка кваліфікує такий спосіб називання як запозичену «польську формулу звертання» [8, с. 149]. С. Медвідь-Пахомова виділяє явища антропонімічних запозичень, стверджуючи, що «формування офіційних антропонімних формул у більшості слов'ян, за винятком росіян і поляків, які розвивалися у рамках власної державності, відбувалося у контексті іншомовного впливу» [2, с. 30]. Зокрема, це стосується запозичення в українській і білоруській шляхті починаючи з XV-XVII ст. антропонімної формули «пан» + антропонім [5, с. 7]. Проте названі формули іменування є широко вживаними у спілкуванні жителів сучасного міста, бо лексема «пан» чи «пані» дуже зручна для використання у звертаннях до невідомих осіб і не вимагає інших додаткових компонентів. Натомість у межах сучасного села, де номінатори знають усіх денотатів і мають про них достатню антропонімну інформацію, такі назви не є поширені і сприймаються неоднозначно.

У неофіційній сфері іменування використовуються однокомпонентні іменування: особові імена денотатів або варіанти імен, індивідуальні прізвиська, родичівські або сімейно-родові іменування, ніки, псевдоніми або соціо- чи топонімогрупові назви. Окрім названих, в побуті можуть активно використовуватись ім'я та прізвище особи, що зумовлено, в першу чергу, відсутністю відомої для усіх іншої «промовистішої» назви (яка або вказує на родинну приналежність особи або характеризує її, тобто несе ще й додаткову інформацію про денотата за його родичами, особливістю самого носія чи родичів, вказує на його місце в колективі чи місце проживання) або прізвище є одиничним у мікроколективі і таким чином виконує функцію засобу ідентифікації. У таких іменуваннях перше місце займає особове ім'я, друге – прізвище особи. С. Медвідь-Пахомова допускає вживання як окремого компонента неофіційних назв «актуальних у певній мовленнєвій ситуації неантропонімічних означень, що функціонують як okazionalni onimi: маленький – великий, старший – молодший...» [5, с. 4]. П. Чучка виділяє як окремий компонент описові звороти. Найчастіше вони включають відтопонімні похідні [8, с. 149].

Точнішу ідентифікацію особи забезпечує поєднання декількох компонентів у формулах іменування, сталим складником майже всіх їх є особове ім'я денотата.

У неофіційній сфері спілкування можуть вживатися однокомпонентні іменування, що становлять собою повне особове ім'я або його варіант (*Оксана, Оксанка*), індивідуальне прізвисько (Пудель), сімейно-родову назву¹ (*Вівчарова, Вівчарка*), родичівську назву² (*Івасева* <батькове ім'я Івась, *Зеленого* <прізвисько чоловіка Зелений), топонімогрупову назву³

1

Сімейно-родові іменування – спадкові назви, що номінують усю родину або сім'ю, вживаючись у формі множини, і кожного із членів родини чи сім'ї, вживаючись у формі однини, напр. *Вівчарові – Вівчарів, Вівчарова, Вівчариха, Вівчарка* та ін.

² Родичівські назви – іменування особи за родичем або членом сім'ї (патроніми, матроніми, андроніми та ін.).

³ Топонімогрупові назви – неофіційні іменування осіб за їх місцем проживання (куток, вулиця, населений пункт, область, регіон, країна).

(Горбачка 'живе у кутку села з назвою Горб'), соціогрупову назву⁴ (*Білочка і Горішок, Сіамські близнюки*), псевдоніма або ніка.

Ми пропонуємо за кількістю структурних компонентів і їх онімним наповненням структурні іменування ділити на дво-, три-, чотирикомпонентні та ін. й описові форми. Вважаємо, що серед сучасних неофіційних назв особи можна виділити структури:

Двокомпонентні неофіційні іменування:

а) повне особове ім'я або варіант імені денотата + родичівська назва (патронім, пропатронім; матронім, прометронім; андронім (для іменування жінок) або гінеконім (для іменування чоловіків) та ін. под. назви за іменем, прізвищем, індивідуальним прізвиськом і т. ін. батька, діда та прадіда; матері, бабусі, прабабусі; чоловіка, дружини і т. д. у формі Н. в. чи Р. в. одн.⁵ або у формі присвійного прикметника: *Михасько Іванчика, Володька Панас, Андрій Смалів, Богдан Зеленого; Танька Лільчина, Богдан Шипуччин, Маруська Павла;*

б) повне особове ім'я або варіант імені денотата + сімейно-родова назва у формі Н. в. або Р. в. одн. або у формі присвійного прикметника Н.в. одн. або Р.в. мн.: *Славко Печений, Славко Печених, Славко Печеного;*

в) повне особове ім'я або варіант імені денотата + індивідуальне прізвисько у формі Н. в.: *Андрій Лом, Місько Вусатий;*

г) повне особове ім'я або варіант імені денотата + топонімогрупова назва у формі Р. в. або у формі присвійного прикметника: *Зоня Хоростківська, Петро з Пиенця* та ін. С. Медвідь-Пахомова кваліфікує такі назви у діахронічному плані як запозичення з польської мови модної антропонімійної формули «особове ім'я + відтопонімне означення» для суспільної верхівки» [5, с. 4];

д) повне особове ім'я або варіант імені денотата + соціогрупова назва у формі Н. в.: *Васьо Бамбетель, Ігорко Лось*⁶.

Трикомпонентні іменування:

а) повне ім'я або варіант імені денотата + двокомпонентна назва (див. вище): *Місько Миколи Сидорового або Андрій Славка Смаля або Андрій Славка Смального, Петро Зоні Хоростківської, Ірина Андрія Богданчиного* і т. ін.

б) лексема на позначення спорідненості «син», «донька», «онук» та ін. + двокомпонентна назва (див. вище): *син Миколи Сидорового* та ін.

Чотирикомпонентні іменування:

а) повне ім'я або варіант імені денотата + трикомпонентна назва: *Оксана Стефана Маринки Духової* і т. ін.;

б) лексема на позначення спорідненості «син», «донька», «онук» та ін. + трикомпонентна назва: *донька Стефана Маринки Духової.*

У цих формулах може бути зворотній порядок компонентів: *Стефана Маринки Духовної Оксана.*

Не заперечуємо факту існування п'яти- і більше компонентних антропонімних формул, але вони не є поширеними, оскільки назви родичів п'яти чи більше поколінь ніхто не пам'ятає.

Наведемо приклад функціонування антропонімних багатокомпонентних іменувань: сімейно-родова назва: *Духи* (прізвище Стечишин): I покоління: чоловік – *Місько Дух*, жінка – *Зофія Душиха* або *Зофія Духова*; II покоління: син – *Місько Дух* або *Місько Духів*; III покоління: онука – *Маринка Міська Духового* або *Маринка Міська Духа*; IV покоління: правнук – *Стефан Маринки Міська Духового* або *Стефан Маринки Міська Духа*; V покоління: праправнучка – *Оксана Стефана Маринки Міська Духового* або *Оксана Стефана Маринки Міська Духа*. У

⁴ Соціогрупові назви – назви членів мікроколективу, пов'язаних соціальними відносинами (друзі, брати чи сестри, колеги по роботі та ін.).

⁵ Назви діда, бабусі чи іншого дальшого предка вживається тоді, коли не утворюється назва сімейно-родова за дідом, бабусею, але передається у спадок по чоловічій чи жіночій лінії). Найчастіше це відбувається у тих випадках, коли дідусь або бабуся виховували онука чи онуку без батька, матері або без них обох.

⁶ *Бамбетлі, Лосі* – угруповання братів, друзів.

багатокомпонентних (чотири-, п'яти- і більше компонентних) іменуваннях останні компоненти, котрі позначають дальших предків поступово втрачаються, а на перше після особової назви можуть поступово вживатись новіші. У таких назвах може скорочуватись не останній компонент, а передостанній (якщо останній є сімейно-родовою назвою), далі – компонент, що йому передує і так далі, натомість з'являються початкові компоненти залежно від означення наступних поколінь носіїв іменування і т. д. Наприклад, уже у третьому поколінні могла вживатись паралельно з трикомпонентною і двокомпонентна назва – *Маринка Духова*, у четвертому поколінні – три або двокомпонентна – *Стефан Духів* або *Стефан Маринки Духової* і т. д. Таким чином, сімейно-родові назви можуть зберігатися у селах протягом багатьох поколінь, несучи згадку про приналежність до певної родини, роду усе нових і нових осіб, але не загромождаючи при цьому самого іменування особи додатковими означеннями.

Окрім зазначених, у неофіційній антропонімії широко використовується структурне іменування «особове ім'я + описова формула», у яких можуть використовуватись найрізноманітніші компоненти, навіть цілі звороти або речення, які забезпечують ідентифікацію: *Петро, що робив на тракторі*; *Мілько, що живе на Петра Леськового хаті* та ін.

Вивчення структури та особливостей вживання багатокомпонентних найменувань допоможе вивчити особливості системи називництва у синхронії та діахронії, виявити регіональні особливості, і, як зазначає П. Чучка, «краще зрозуміти становлення сучасної офіційної системи називання, а може, й поліпшити чи, принаймні, розумно стабілізувати останню» [8, с. 151]. Основне призначення багатокомпонентних назв – якнайточніше ідентифікувати особу, а отже, полегшити процес взаєморозуміння між співрозмовниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Медвідь-Пахомова С. М. Антропонімна формула особове ім'я + прізвище в слов'янських мовах / С. М. Медвідь-Пахомова // Українська пропріальна лексика. Матеріали наук. семінару 13-14 вересня 2000 р. / відпов. ред. І. М. Железняк. – К.: Київ, 2000. – С. 99-102.
2. Медвідь С. М. Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах: автореф. дис. докт. філол. наук / Світлана Медвідь. – К., 2000. – 36 с.
3. Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах / С. М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород, 1999. – 248 с.
4. Медвідь-Пахомова С. М. Екстралінгвальні фактори в контексті розвитку слов'янських антропосистем: навч. посібник для спецкурсу «Історія антропосистем слов'янських мов» / С. М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород: УжНУ, 2003. – 72 с.
5. Медвідь-Пахомова С. М. Про антропонімічну моду / С. М. Медвідь-Пахомова // Записки з ономастики: зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 2. – С. 3-8.
6. Осташ Р. Із життя сучасних українських прізвищ. 3 / Р. Осташ // Діалектологічні студії. 6. – Львів, 2006. – С. 293-303.
7. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К., 1977. – 236 с.
8. Чучка П. П. Антропонімічні словосполучення в українських говорах Закарпаття / П. П. Чучка // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови: тези доповідей. – Чернівці, 1965. – С. 149-151.
9. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: монографія: дис. ... докт. філол. наук / Павло Павлович Чучка. – К., 1969. – Ужгород, 2008. – 671 с.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2014 р.